chap-5

पञ्चमोऽध्यायः

(धर्ममीमांसात्मकः)

५.१.धर्मस्य विविधक्षेत्राणि । २३४–२३६

५.२.कर्मविषयको धर्मः । २३७–२४२

५.३.क्रियापरको धर्मः । २४३

५.४.सामाजिको धर्मः । २४४–२४७

५.५.समसामायिको धर्मः । २४८

एतेषां तुलनात्मकम् अध्ययनम् । २४९–२५२

(पञ्चमोऽध्यायः)

५.१. धर्मस्य विविधक्षेत्राणि

यत्र प्रकृतिः तत्र धर्मः । वस्तुतः यत्र धर्मो तिष्ठति तदेव क्षेत्रं स्यात् । यथा धर्मस्य स्वरुपं विशालमस्ति तद्वदेव क्षेत्रमपि सुविस्तृतं वर्तते । स्थूलरुपेण यत्र मानवसेवा भवति तद्धर्मक्षेत्रं वक्तुं शक्यते । यथा **चिकित्सालय–अन्नक्षेत्र–विद्यालय–वृद्धाश्रम– विधवाश्रम– अनाथाश्रमादयाः** धर्मस्य क्षेत्राणि सन्ति । कारणं स्थानेष्वेतेषु **मानवसेवा** भवति । सूक्ष्मरुपेण पश्यामश्चेद् शास्त्रेषु प्रोक्तं यद्धर्मलक्षणं तदेव क्षेत्रमपि वर्तते धर्मस्य । प्रोक्तं मनुना यथा–

"धृति क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥[१]"

(१) धृति– धनादीनां नाशने चित्तस्तथैर्यं ।(मेधातिथि)

आरभ्यमाणे कर्मणि विघ्ने आगते सति अनुद्विग्नता ।(सर्वज्ञनारायण)

सन्तोषस्थापनम् (कुल्लूक भट्ट तथा गोविन्द राजः)

स्वधर्माद् अस्खलनम् (राघवानन्दः)

स्वधर्मस्य सर्वथाऽत्यागः (नन्दन)

---

१. मनुस्मृति ६/१२

अनुद्विग्नभावेन कर्तव्यपालनम् (रामचन्द्रः)

(२) क्षमा– अन्यस्य अपराधसहनम् (मेधातिथि तथा गोविन्दराजः)

क्रोधोत्पत्तेः कारणे उपस्थिते सति अक्रोधः (सर्वज्ञनारायण)

अपकारस्य अप्रतिशोधः (कुल्लूक भट्ट)

द्वन्द्वसहिष्णुता (राघवानन्द)

अपमानसहनम् (नन्दन)

शान्तिः (रामचन्द्रः)

(३) दमः– अनुद्दण्डः । तपस्यायां क्लेशसहनम् । विकारे सति निर्विकारत्वम् ।

द्वन्द्वसहिष्णुत्वम् ।

(४) अस्तेयः– अन्यवस्तूषु अस्पृहा । अन्यायेन परधनादीनाम् अग्रहणम् ।

परद्रव्यास्वीकारः ।

(५) शौच– आहारादीनां पावित्र्यम् । स्नान–मृतिकादिभिः शरीरशुद्धिकरणम् ।

शास्त्ररीत्या बाह्याभ्यन्तरपावित्र्यम् ।

(६) इन्द्रियनिग्रह– इन्द्रियाणां विषयेषु अप्रवृत्तिः । जितेन्द्रियत्वम् ।

(७) धी– सम्यग् अवबोधनम् । प्रतिपक्षसंशयाणां दूरीकरणम् । आत्मोपासना ।

शास्त्रतात्पर्यज्ञानम् । बुद्धेः अप्रतिहतत्वम् ।

(८) विद्या– आत्मानात्मविषयको विचारः । बहुश्रुतत्वम् ।

(९) सत्यम्– यथार्थभाषणम् । अमिथ्या वक्तव्यम् । स्वज्ञानानुसारं सम्यग् सम्भाषणम् ।

(१०) अक्रोधः– क्षमाप्रदाने सत्यपि अपकारप्राप्ते सति क्रोधवर्जनम् । दैववशात् उत्पन्नक्रोधस्य निवारणम् ।

सत्य–दया–तपस्या–शौच–तितिक्षा–उचितानुचितविचार–संयम–अहिंसा–ब्रह्मचर्य–त्याग–स्वाध्याय–सारल्य–सन्तोष–समदर्शिता–महात्मासेवा–सांसारिक–भोगचेष्टानिवृत्ति–मौन–आत्मचिन्तन–योग्यान्नविभाजन–श्रवण–कीर्तन–स्मरण–सेवा–पूजा–नमस्कार–दास्य–सख्य–आत्मसमर्पणादीनाम् आचरणं धर्मः । यथा–

"सत्यं दया तपः......आत्मसमर्पणम् ।[१]"

१. श्रीमद्भागवतम् –७/११/८–१२

५.२. कर्मविषयको धर्मः

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वार आश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥

चत्वारो वर्णाः, त्रयो लोकाः, चत्वार आश्रमाश्च, किं बहूना यत् कालमस्ति यत्र भूतकालं भविष्यकालं वर्तमानकालं च सन्निहितमस्ति, तदपि वेदात् एव सिद्धयति ।

प्राणिषु सर्वश्रेष्ठप्राणी मनुष्यो वर्तते, यस्य जीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यं परमप्राप्तिरेव । मनुष्योऽयं पूर्वकर्मानुसारं चतुर्षु वर्णेषु विभक्तोऽस्ति । पृथक-पृथक् कर्मभिः मोक्षप्राप्तये प्रवृतो भवति । निकृष्टकर्म कुर्वनपि मानवः त्यागी-तपस्वी-सन्यासी-परमहंसमहात्मादिवत् मोक्षं प्राप्नोति । वेदमूलकधर्म एव आचरणस्य आधार इति तु निश्चप्रचम् । अस्मिन् धर्मे स्त्री-पुरुष-भ्राता-भगिनी-पिता-पुत्र-आचार्य-शिष्य-राजा-प्रजा-स्वामी-सेवकादीनां च कृते विविधाऽधिकारीणां कर्माणि नियतानि सन्ति । एतैः कर्मभिः आचरणैश्च निर्मितोऽस्ति धर्मः । उक्तञ्च-

"आचारः परमो धर्मः"

जीवनस्य क्षेत्रं बहुव्यापकमस्ति । जगति भिन्न-भिन्नराष्ट्राणां विभिन्नाः परिस्थितयः सन्ति । प्रत्येकमनुष्याणा स्वभावपार्थक्यं वर्तते । एकेव मनुष्यः जन्मात् मृत्युं पर्यन्तं अनेकासु अवस्थासु एधते । देश-काल-अवस्था-पात्रादिभेदैः

आचारशास्त्राणां निर्माणं आवश्यकता च भवति । पूजाया आसने यादृशः प्रयत्नः शक्यः तादृश एव प्रयत्नः भोजनस्य आसने अशक्यः । धर्मसंवलितकर्मणाम् अनेकानि रुपाणि भवन्ति, किन्तु मनुष्य एक प्राणी विद्यते अतः तस्य अनेकधर्माः न भवन्ति । प्रत्येकसमये प्रत्येककर्मणि च धर्मस्य प्रभावः भवेत् तदर्थमेव शास्त्रैः आचारसंहिताभिः कर्मविस्तारः कृतः ।

" शास्त्रविहितकर्म एव धर्मः "

धर्मस्य स्वरुपं व्यक्तेः पात्रता-काल-स्थान-कार्यादिभिः सुनिश्चितं भवति । यत् कार्यं एकस्य कृते विहितधर्मो भवति, तदेव अपरस्य कृते अधर्मो भवितुं शक्यते । को धर्मः कदा कस्य कृते धर्मो भवति एतद्बोधनाय साधनं शास्त्रं वर्तते। अत एव धर्मस्य अपरा परिभाषाऽस्ति–

"चोदना लक्षणो धर्मः।[१]"

"शास्त्रप्रेरितकर्म एव धर्म अस्ति ।"

प्रत्येकसमाजः, प्रत्येकजातिः, प्रत्येकपदार्थः स्वनियमान् परिपाल्य एव स्थातुं शक्नोति । ये धर्मेषु अनासक्ताः तेऽपि समाजाय नियमं निर्मातुं उत्सहन्ते किन्तु यदि प्रेरनात्मकनियमः न स्यात् तर्हि कथं समाजस्य धारणं भविष्यति । अतः धर्मः- धारणा शक्तिरेव प्रेरणात्मकशक्ति अस्ति । अतः प्रेरणानियम एव करणीयस्य अकरणीयस्य च निर्णयं कर्तुमर्हति ।

---

१. जैमिनीसूत्रम्

“सार्वभौमिकधर्मः”

“केचन धर्माः सार्वभौमाः भवन्ति”। ते एव नित्यधर्मा अपि उच्यन्ते । केचन अहिंसासत्यादीन् धर्मे गृह्णन्ति । अत्र शास्त्रस्य आवश्यक्ता तेषां मते न भवति, किन्तु कुत्रचित् तादृश अवसर उपलभ्यते यत्र द्वयोः धर्मयोः मध्ये एकस्य चयनम् अनिवार्यं भवति । सार्वभौमिकधर्मस्य यदा चर्चायां महाभारतस्य श्लोकमेकं स्मरणे आयाति । यथा–

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्ति दशकं धर्मलक्षणम् ॥[१]”

सार्वभौमिकधर्मे लक्षणमिदं सम्पूर्णतया चरितार्थं भवति । धर्मस्य दशलक्षणेषु प्रथमं अहिंसाया चर्चा अस्ति । भगवता बुद्धेनाऽपि उक्तमस्ति यत्– **“अहिंसा परमो धर्मः”** जगति सर्वेषां प्राणिनाम् जीवनाय अधिकारोऽस्ति । अतः अहिंसा सार्वभौमिकधर्मत्वेन स्वीकुर्वन्ति धर्मशास्त्रिणः । द्वितीयं लक्षणं सत्यम् अस्ति । संसारे कोऽपि धर्मः असत्यं वक्तुं न प्रेरयति । सर्वे धर्माः असत्यमेव निन्दन्ति । उक्तं च उपनिषदि **“सत्यं वद ।”** अस्तेयमस्ति तृतीयं लक्षणम् । परवस्तूनामग्रहणमेवास्तेयम् । जगतः कोऽपि धर्मः स्तेयं न स्तौति । चतुर्थं लक्षणमस्ति शौचम् । शौचं शास्त्रदृष्ट्यैव न अपि तु स्वास्थ्यदृष्ट्याऽपि आवश्यकमस्ति । शौचत्वात् आत्मेन्द्रियमनसः प्रसन्नता भवति । संसारे न कश्चन धर्मः यः शौचस्य नन्दनं कुर्यात् । पञ्चममस्तीन्द्रियनिग्रहः । अयमपि सार्वभौमिकं

---

१. महाभारतम्

लक्षणं स्यात् कारणं न कश्चन धर्मः स्वेच्छाचारस्य समर्थनं कुर्यात् । षष्ठममस्ति दानम् । जगतः सर्वे धर्माः दानम् अभिनन्दन्ति । दानस्य महिमायाः पारं न विद्यते । दानस्य सन्दर्भे **आयुर्वेदस्य** वैद्यकीयसुभाषितसाहित्यपुस्तकस्य चतुर्थोऽध्यायः दानपरकोऽस्ति । तत्रत्याः केचन बिन्दव अत्र प्रस्तूयन्ते ।

इह चत्वारि दानानि प्रोक्तानि परमर्षिभिः ।

विचार्य नाना शास्त्राणि शर्मणेऽत्र परत्र च ॥

भीतेभ्यश्चाभयं देयं व्याधितेभ्यस्तथौषधम् ।

देया विद्यार्थीने विद्या देयमन्नं क्षुधातुरे ॥"

ऋषिभिः नाना शास्त्राणि विचार्य लोककल्याणाय चत्वारि दानानि प्रोक्तानि यथा भयाक्रान्ताय अभयदानं, रुग्णाय औषधदानं, छात्राय शिक्षा, क्षुधाव्याकुलाय अन्नं च । तत्राऽपि उक्तं यत् सर्वेषु दानेषु अभयदानं श्रेष्ठं कारणं अन्यदानानि तु तुच्छफलप्रदायकानि, किन्तु अभितिदानं परमं विद्यते । यथा–

"सन्ति दानान्यनेकानि किं तैस्तुच्छफलप्रदैः ।

अभितिदानतुल्यं तु परमेकं न विद्यते ॥"

वस्तुतः सर्वधर्मेषु दानस्य महिमामण्डनमस्ति । दानं सर्वश्रेष्ठधर्म उच्यते । दानप्रवृत्या संसारस्य असहायजीवाः जीवन्ति ।

"स्वधर्मः परधर्मश्च"

धर्मः प्रेरणा–लक्षणं वर्तते । मनुष्यः सामान्यप्राणी नाऽस्ति । पशवस्तु स्वाहार–व्यवहारनियमान् जन्मना जानन्ति । यथा किं भोक्तव्यं किं न भोक्तव्यमेतत् पशुभ्यः बोधव्यं न भवति । वृक्षारोहणं वा जले तरणं कोऽपि मर्कटं न शिक्षयति । पाचनक्रियाया मन्दत्वे सति गोभ्य उपवासाय आदेशो दातव्यो न भवति । सन्तानोत्पत्तिकालस्य बोधपाठः श्वानमार्जाराभ्याम् दातव्यो न भवति । मूर्खेति अभिधीयमानगर्दभोऽपि तमाखूं न चर्वति । किन्तु मानवः शिक्षया विना किमपि न शिक्षति । मनुष्यः स्वहानि–लाभमपि न विचारयति । यदि धर्मशास्त्राणि न अभविष्यन् तर्हि मनुष्यजातिः स्माप्ता अभविष्यत् । कस्मिनावसरे किं कर्तव्यमिति आदेशः । आदेशपालनमेव धर्मः । उक्तञ्च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्–

"स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥[१]"

स्वधर्मे यदि दोषोऽपि दृष्टिगोचरो स्यात् तथापि लाभप्रदोऽस्ति । अपरस्य धर्मो भयप्रदः । यदि नापितः यज्ञं कारयेत् तर्हि स्वर–मात्रा–विध्यादीनां दोषं कृत्वा स्वस्य तथा यजमानस्य अकल्याणं करिष्यति । इत्थमेव ब्राह्मणः यदि केशकर्तनकार्यं कुर्यात् तर्हि हानिकारकमेव भविष्यति । स्वधर्मपालनेन कल्याणं भवति किन्तु स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मालम्बनेन हानिः निश्चिता भवत्येतत् वैज्ञानिकसत्यमस्ति । अयं तु युगप्रभावः यत् अद्य समस्तजातयः वर्णाश्च एकीक्रियते । समाजस्य व्यवस्था तु तदैव सुचारुतया चलति यदा सर्वे स्व–

१. श्रीमद्भगवद्गीता

स्वजातिषु व्यवस्थिताः भवेयुः । इयं व्यवस्था यदि आन्दोलिता भवति तर्हि संघर्ष उद्भवति । अत सर्वैः स्वधर्मपालनम् अवश्यं करणीयम् । भगवता श्रीकृष्णेन श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तं यत् –

“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।[१]”

श्रीमद्भगवद्गीताया वचनानुसारं संसारे कर्मणः प्राधान्यमस्ति । उक्तञ्च तत्रैव यत् –

“स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवः ।[२]”

अन्ततो गत्वा एतदेव वक्तुं शक्यते यत् वर्णानुसारं जात्यानुसारं च शास्त्रेण विहितं यत्किमपि कर्म एव सर्वेषां मनुष्याणां कृते धर्म इत्युच्यते ।

१. श्रीमद्भगवद्गीता
२. श्रीमद्भगवद्गीता

५.३. “क्रियापरको धर्मः”

धर्मः अतिव्यापकत्वात् कर्तव्यपरकोऽप्यस्ति । कर्तव्यस्य सम्बन्धः क्रियया सह अस्ति । जीवनस्य सर्वाः क्रियाः धर्मरुपाः वाऽधर्मरुपाः भवन्ति । यदि शास्त्रानुकूल क्रिया स्यात् तर्हि धर्मः एवं शास्त्र-प्रतिकूला क्रिया स्यात् तर्हि अधर्मः अस्ति । अतः भोजन-पान-दर्शन-श्रवण-शयन-जागरणादिषु सर्वासु क्रियासु धर्माऽधर्मयोः सम्बन्धः भवति । यथा बलिवैश्वदेवपूर्वकं भोज्य-भोजनं भवति स धर्मः । अत्र बलिवैश्वदेवरुपः क्रियापरको धर्मः । तद्वदेव दिनस्य प्रारम्भ देवदर्शनेन भवति तर्हि अत्राऽपि देवदर्शनक्रियारुपो धर्मः । तद्विपरितमधर्मः । शास्त्रवचनस्य श्रवणं धर्मः । अत्र श्रवणक्रियारुपको धर्मः । यदि कस्मै ब्राह्मणाय दानं दीयते तर्हि दानक्रियापरको धर्मः । कथनस्य तात्पर्यमेतदेव यत् मनुष्याणां सर्वाभिः क्रियाभिस्सह धर्मस्य येन केन प्रकारेण सम्बन्धः अस्त्येव । धर्मं विना तु पशवः समाना एव । उक्तञ्च-

“आहारनिद्राभयमैथुनं च

सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो

धर्मेण हीनाः पशुभिः समाना ॥

आहार-निद्रा-भय-मैथुनादीनि पशुभिर्नराणां सामान्यमेव । किन्तु धर्मो हि मनुष्याणां विशेषोऽस्ति । अतः धर्मयुक्ताः मनुष्याः कथ्यन्ते । धर्मरहिताः पशवः ।

५.४. सामाजिको धर्मः

वेदादिषु प्रोक्तानि कर्तव्यकर्माणि अर्थात् पूर्तकर्मणां शिक्षा एव सामाजिकधर्मः । पूर्तकर्म एव सामाजिकधर्मत्वेन स्वीक्रियते यस्य आज्ञा वेदादिषु अस्ति, किन्तु तस्य विधिः स्मार्तकर्मसु अस्ति । वस्तुतः समाजस्य प्रति मनुष्याणां यत् दायित्वं भवति तस्य पूर्ति एव सामाजिकधर्मः । उक्तञ्च शास्त्रे –

"स्वस्मै स्वल्पं समाजाय अधिकम् ।"

समाजं प्रति मानवस्य यत् उत्तरदायित्वमस्ति तस्य शास्त्रविहितपालनं सामाजिको धर्मो भवति । यथा–वृक्षारोपणं, जलाशयनिर्माणं, कूपखननं, धर्मशालादेवालयादीनां निर्माणञ्च । एतैः कर्मभिः समाजस्य कल्याणं भवति फलमपि च लभते । लोकोपकारकप्रवृत्तयः **'पूर्तधर्मः'** इति कथ्यते । निः स्वार्थ भावेन वापी– सरोवर– जलाशय– धर्मशाला– विद्यालय–अनाथालय– चिकित्सालय– मन्दिराणाञ्च निर्माणेन, वा पुनः स्थापनेन जीर्णोद्धारणेन च यद्धर्मो भवति सः पूतधर्मो वा सामाजिको धर्मोऽस्ति । एवञ्च वृक्षारोपणमार्गबन्धनादीनि लोकोपकाराकाणि कर्माणि जनहितार्थाय सन्ति। अतः तानि पूर्तधर्मे समाविष्टानि भवन्ति । आचार्येण तादृशानां कर्मणाममि माहात्म्यं प्रदर्शितमस्ति । यो जनः नूतनजलाशयनिर्माणं वा पुरातनस्य जीर्णोद्धारं कारयति, सः आत्मना सह स्वकुलस्यापि उध्दारं करोति । स्वर्गलोकं च गच्छति । जीर्णानां स्थानानां जीर्णोध्दारं करोति सः विशिष्टस्य पुण्यस्य अधिकारी भवति ।

आचार्यः इन्द्राय उपदिशति यत् – हे देवेश ! येन निर्मितवापीतडागादिषु नीदाधकालेऽपि जलं न शुष्यति, सो जनः कदापि कठोराणि विषमानि दुःखानि न प्राप्नोति । यथा –

"यस्तडागं नवं कुर्यात् पुराणं वापि खानयेत् ।
स सर्वं कुलमुद्धृत्य स्वर्गे लोके महीयते ॥
वापीकूपतडागानि उद्यानोपवनानि च ।
पुनः सम्स्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठति वासव ।
स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥[१]

जलाशयनिर्माणम्

"धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
तडागसुकृतं देशे क्षेत्रमेकं महाश्रयम् ॥[२]"

नगरे वा ग्रामे जलाशयनिर्माणेन धर्मार्थकामं प्राप्यते । जलाशयेन सुशोभितं स्थानं सर्वेषां प्राणिनां कृते आश्रयस्थानं भवति । वस्तुतः जलाशये कियत्कालपर्यन्तं जलं तिष्ठति इत्यस्यापि फलविवरणमस्ति । जलेनैव अन्नम् उत्पद्यते । नष्टप्रायजलाशयानां जीर्णोद्धारणेन महत्पुण्यं लभते ।

१. बृहस्पतिस्मृतिः ६२–६४
२. महाभारतम्, अनु० ५८/६

“वृक्षारोपणम्”

“स्थावराणां च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्तिताः ।

वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥[१]”

स्थावरभूतानां षड् जातय उक्ताः । यथा वृक्षः, गुल्मः, लता, वल्ली, त्वक्सारस्तथा तृणं च । वृक्षारोपकः स्वपूर्वजानां तथा भाविसन्ततीनाम् एवञ्च पितृकूलस्य उद्धारं करोति । उक्तञ्च महाभारते–

“अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।

तारयेद् वृक्षरोपी च तस्माद् वृक्षांश्च रोपयेत् ॥[२]”

पादपाः स्वपुष्पैः देवतानां फलैः पितृणां छायाभिश्चातिथीनां सेवां कुर्वन्ति । शास्त्रे विभिन्नवृक्षारोपणस्य विभिन्नफलं वर्णितमस्ति किन्तु विस्तारभयेन अत्र न विविच्यते ।

“सार्वजनिकपेयजलकुम्भम्”

यत्र पेयजलस्य अभावो विद्यते, तादृशस्थाने मार्गे वा पवित्रस्थले मण्डपान्तर्गतपेयजलव्यवस्था चिन्तनीया । तृष्णाव्याकुलपथिकानां च कृते जलसेवा परमो धर्मः। जलाशयनिर्माणेन यत्फलं लभते, तदेव पेयजलप्रबन्धेनाऽपि लभते ।

---

१. महाभारतम् , अनु०५८/२३

२. महाभारतम् , अनु०५८/२६

"गोचरभूमीत्यागः"

यो जनः गवां कृते चरणाय भूमिं त्यजति, स स्वर्गात् अच्युतो भवति । वस्तुतो गोदानेन यत्फलं प्राप्यते, तदेव फलं गोभ्यः त्यक्तभूमेः प्राप्यते । वर्तमानसमये पश्यामः यत् जनाः कृषकाणां गवां च भूमिं बलात् आहरन्ति । अनेन सामाजिकव्यवस्था छिन्ना तथा गवां च दुर्दशा भवति । अयमधर्मः । गोचरभूमित्यागेन गवां कृषकाणां जीवनयापनं सरलं भवति । अतो गोचरभूमित्यागः सामाजिको धर्मोऽस्ति ।

"देवालयनिर्माणम्"

देवस्य आलयः इति देवालयः । यत्र देवः निवसति स देवालयः । मानवीय-समाजे देवालयानां महत्त्वं वर्तते । समाजे, नगरे, ग्रामे च देवालयस्य स्थितत्वाद् धार्मिकजनाः सुखदनुभूतिं कुर्वन्ति । देवालयः धर्मस्य आश्रयस्थानमस्ति । अतः यो जनः देशे, नगरे, ग्रामे वा देवालयनिर्माणं कारयति सः धर्मम् आचरति ।

५.५. समसामायिको धर्मः

संसारस्य आदिकालः किदृश आसीत् ? विषयेऽस्मिन् भारतीयमान्यता पाश्चात्यमान्यता इत्यनयोर्मध्ये मौलिकम् अन्तरं विद्यते । पाश्चात्याः वदन्ति यत् आदिकालिनमानव असभ्यः, मुर्खः, पाशविकस्तथा स्वार्थरतश्चासीत् । तन्मनसि स्वार्थभावनया सह क्रुरताऽपि आसीत् । शनैः शनैः स सामाजिकप्राणी अभूत् । कालान्तरे मानवस्य ज्ञान- विद्या- बुद्धि-आचारादीनां विकासो जातः जायमानश्चास्ति । इदानीं सर्वासु दिक्षु मनुष्येण उन्नति कृता वर्तते । केवलशारीरिकदृष्ट्या मनुष्यः प्रथमे युगे सशक्त आसीत्, किन्तु यथा तेन प्रकृत्या सह अन्तरं वर्धितं, तस्य जीवनं कृत्रिमं जातं तथा तस्य शारीरिकशक्तेः ह्रासः जातः । अयं तु पाश्चात्यवैज्ञानिकानां मतम् ।

अतो मनसि प्रश्नः समुद्भवति तत्-तत्कालिनमनुष्याणां को धर्माचार आसीत् ? विषयेऽस्मिन् भारतीयऋषीणां मान्यता भिन्नैव वर्तते । भारतीयमतमस्ति यत् न शरीरस्य ह्रासः जातः न वा मनोबुद्धेर्विकासः । मनसः स्वभावो हि निर्मलः सद्गुणयुक्तश्चास्ति । काम-क्रोध-द्वेष-क्रुरतादयस्तु विकृतयः सन्ति । विकृतीनां वस्तूषु प्रवेशस्तु क्रमशो भवति । अतो आदिमानवः शुद्धः, सात्विकः, सद्गुणसम्पन्नश्चाऽसीत् । स सरलः, दयाशीलः, त्यागयुक्तश्चासीत् । दोषास्तु तस्मिन् पश्चात् समायाता आयान्त्यपि ।

“तुलनात्मकमध्ययनम्”

विश्वस्य विश्वस्य सर्वेषां प्राणिनां कृते हिताऽहिताविवेकजन्यमहदनर्थात् त्रातुं तथा निर्विघ्नाभ्युदयसिद्ध्यर्थं केचन नियमाः स्वाभाविकप्रवृत्तेः निवारकाः श्रृङ्खलारुपेण अभ्युपेयाः । महर्षिभिः देशकालस्य परिस्थितिं ज्ञात्वा भिन्न-भिन्नयुगार्थं धर्माः व्यवस्थापिताः । एषा तु भिन्ना चर्चा यत् नियमाः परस्परं विभिन्ना अथवा कतिपयाशेषु विरुद्धा भवेयुः । यतो हि उन्नति अवनतिश्च अपेक्षाधीना भवति । काचित् स्थितिः कस्मैचित् उन्नतिरुपेन परिगण्यते अन्येभ्यश्च अवनतिरुपेण । अवसाम्प्रदायिकनियमानुसारेण नियमपालकः कश्चिज्जनः स्वसमाजे उच्छृङ्खलप्रवृत्तिमतामपेक्षया ज्यायान् परिगण्यते; यतो हि तस्य स्थितिः उच्छृङ्खलपुरुषापेक्षया श्रेष्ठा वर्तते । किन्तु अनेन एतद् वक्तुमशक्यं यत् एषः अन्येभ्योऽपि श्रेष्ठ इति ।

धर्मस्य एतल्लक्षणं नीतिशास्त्रेण सह अपि प्रायशो युक्तिसङ्गतो भवति । कारणं तत्र - यथा अभ्युदयसाधनं धर्म प्रोच्यते तथैव **“नीयतेऽभ्युदयोऽनया”** इति व्युत्पत्या नीतेरपि अभ्युदयसाधनमेव अर्थो भवति । तदा तु पर्यायवाचकता भविष्यति; परन्तु लोके उभयोः शब्दयोः भिन्नप्रयोगो दृश्यते । अतः उभयोः शब्दयोरपि अवश्यमेव भिन्नार्थो स्वीकर्तव्यः । अतः प्राधान्येन ऐहिकाभ्युदयसाधनं नीतिः तथा प्राधान्येन पारलौकिकाभ्युदयसाधनं धर्मो ज्ञातव्यः ।

अत्र प्राधान्यशब्दस्य अभिप्राय इदमेव यत् नीतिः प्राधान्येन लौकिकाभ्युदयस्य साधनमपि सदपि पारलौकिकाभ्युदयस्यापि साधनं भवति ; यथा

धर्मशास्त्रेषु दण्ड्याय दण्डप्रदानेन दण्ड्यदण्डयितारौ उभौ स्वर्गं यातः । अस्योदाहरणानि तु महर्षिलिखितानि तथा राजा सुद्युम्नो वर्तते । एवं पारलौकिकाभ्युदयस्य साधनमपि ऐहिकाभ्युदये सहायकृद् भवति । अनेन एतत्सिद्ध्यति यत् नीतिः पारलौकिकाभ्युदयस्य साधनं न भवेत् भवतुनाम; किन्तु पारलौकिकाभ्युदयस्य व्यापदिका नैव भविष्यति । दूरदर्शिनः परिणामे बद्धादराः भवन्ति । निकटदर्शिनः समीपवर्तिनी फले आकाङ्क्षिणो वर्तन्ते । परिणामे अनिष्टकरोऽभ्युदयो वस्तुतः अभ्युदयो न अभ्युदयाभासो वर्तते । दुर्योधनस्य नीतिः तात्कालिकं फलदा किन्तु परिणामे सर्वस्य नाशिका । अत एव धर्मविरोधिनी जाता। सुधयः तं कूटनीतिः नित्यभासिका भणन्ति । अपरपक्षे युधिष्ठिरस्य नीतिः यद्यपि आदौ किञ्चित्कालपर्यन्तं कष्टप्रदा; किन्तु परिणामे सर्वतोभावेन अभिवृद्धेः हेतुरुपा। द्वितीयायाः चन्द्रलेखा अल्पमात्रायां भवति तथापि अभिवर्धनोन्मुखा अतः सर्वैर्वन्द्या ।

पूर्णिमायाः पूर्णकलासम्पन्नं बिम्बमपि तादृशं न वन्द्यम् । यतो हि तस्य पूर्णताया अवधिः समाप्ता जाता; अधुना सुधाकरः क्षयिष्णुः वर्तते ।

यदि कोऽपि नीतिः सद्यः (प्रारम्भे) दुःखकरी भवेत्; अवनतेश्चापि जनिका भवेत् किन्तु परिणामे यदि उन्नताभ्युदयस्य च जनिका वर्तते चेत् यथार्थनीतिः। नीतिधर्मयोर्मध्ये एतावान् भेदः अवश्यमेव दृष्टिगोचरो भवति यत् नीतिस्वरुपं देशकालभेदेन परिवर्तनार्हं भवति । कारणन्त्वत्र नीतेः साध्यसाधनभावो लौकिको वर्तते । तं झटिति बुद्ध्याऽवगन्तुं कतिपयाशेषु कदाचित् शक्यते । किन्तु धर्मोऽदृष्टेन सह सम्बध्नाति । अतः तस्य साध्यसाधनभावो चर्मचक्षुसा ज्ञातुं न

वारयामः । तद्विचारार्थमपि विलक्षणदीर्घदर्शिनां गवेषकाणाञ्च आवश्यकता वर्तते; अतः तस्मिन् परिवर्तनमपि न साहजिकम् ।

एतदपि सत्यं यत् पुरातनसंस्कृतिपरिपोषकैरपि कालभेदेन धर्मस्य परिवर्तनं कृतम् । कस्मिंश्चिद् युगे मन्वादिप्रोक्तम्; कुत्रचित् याज्ञवल्क्यादि प्रोक्तम्; कुत्रचिच्च पराशरप्रोक्तं धर्माणामादरस्मृतिप्रोक्तम् । युगभेदेन धर्मस्य तारत्म्योऽपि वर्तते । तथाऽपि अत्र एतद् विचारः कर्तव्यो यत् परिवर्तनं सावधिः भवेद् अथवा निरवधि भवेद्; निरवधिकपरिवर्तनेन निश्रृङ्खलप्रवृतिर्भविष्यति । तदा तु धर्मस्य प्रयोजनम्; यत् पाशविकी–उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः निरोधो वर्तते तदपि न सिध्यति । अपरे जनाः नीतिविरुद्धाः; यतो हि नीतिज्ञोऽपि यदि केनापि सह सन्धिं करोति चेत् केषुचन नियमेषु दृढाः भवन्ति; ये अनुलङ्घनार्हाः भवन्ति; अन्यथा शनैः शनैः अन्यविपक्षिराष्ट्राणि अस्माकं समग्रराष्ट्रस्य उपरि आक्रमणं कर्तुं शक्नुवन्ति । अत एव केचन नियमाः सन्धिमध्ये स्थापयन्ति; येषां विच्छेदेन अन्यनीतीनां समाश्रयणं कर्तव्यम् । यदा लौकिकस्थूलकार्येषु उपयुक्तस्थूलदर्शनेभ्यः निर्धारितलौकिकनियमाः सहसा अनुल्लङ्घनीया भवन्ति; पुनश्च परमसूक्ष्मधार्मिकनियमानां निरवधिकं परिवर्तनं कथं भवितुं शक्यते ?

अत्र प्रथमपक्षोऽपि न युक्त; यतो हि अवधिनिर्धारणकर्ता को भवेत् ? यदि यः कोऽपि निर्धारणकर्ता भवेत् तदा तु यस्य या इष्टावधि भवेत् तस्या एव निर्माणं कुर्यात् । अतः यः सर्वदेशस्य सर्वकालस्य परिस्थितीः जानाति स एव तत्तद्देशकालानुकूलं परिवर्तनं कर्तुं शक्नोति । अनया रीत्या अल्पज्ञपुरुषान् नाऽयमधिकारः । स्मृतीणां मतभेदस्यापि अयमेव अभिप्रायो वर्तते यत् वेदरहस्यज्ञ–

HANSA MEHTA LIBRARY

सर्वज्ञ–कल्प–महर्षिभिः देशकालस्य परिस्थितिं ज्ञात्वा भिन्न–भिन्नयुगार्थं धर्माः व्यवस्थापिताः । तेऽपि नित्यरुपेण एव तत्तद् युगेभ्यः या व्यवस्था वर्तते; सा एव महर्षिभिः प्रतिष्ठापिता वर्तन्ते । अनेन प्रकारेणैव धर्मस्य नित्यता अपि वर्तते ।

- शुभाऽशुभकर्मणां वासनया वासितः परमाणुरेव धर्म इति जैनाः ।
- क्षणिकविज्ञानसंतत्याश्रितवासना एव धर्म इति बौद्धानां मतम् ।

- योगज्ञानादिना वृत्तिनिरोधेन जीवन्मुक्तिः धर्म इति तु सांख्यवादीनां मतम् ।
- विहितप्रतिषिद्धकर्मणामाचरणवर्जनद्वारा प्राप्तविशिष्टो गुणो धर्म इति तु वैशेषिकानां मतम् ।
- 'अपूर्व एव धर्मः' इति तु प्रभाकरादि–मिमांसकानां वचः ।
- वेदबोधितः 'चोदना लक्षणोऽर्थो धर्मः' एतेन जैमिनि–सूत्रेण प्रवर्तितः, वेदशास्त्रेण बोधितः, राग–द्वेषरहितः, सत्पुरुषसेवितः होम–याग–दानादिरेव धर्म एतद् जैमिन्यनुयायिमीमांसकानां मतम् ।